

Роль сім'ї у формуванні в дітей ціннісного ставлення до себе і оточуючих людей

ЦІННІСНЕ СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ передбачає сформованість у зростаючої особистості вміння цінувати себе як носія фізичних, духовно-душевних та соціальних сил. Воно є важливою умовою формування у дітей та учнівської молоді активної життєвої позиції.

Ціннісне ставлення до свого фізичного "Я" - це вміння особистості оцінювати свою зовнішність, тілобудову, поставу, розвиток рухових здібностей, фізичну витривалість, високу працездатність, функціональну спроможність, здатність відновлювати силу після фізичного навантаження, вольові риси, статеву належність, гігієнічні навички, корисні звички, стан свого здоров'я та турбуватися про безпеку власної життєдіяльності, здоровий спосіб життя, активний відпочинок.

Ціннісне ставлення до свого психічного "Я" передбачає вихованість у дітей та учнівської молоді культури пізнання власного внутрішнього світу - думок, переживань, станів, намірів, прагнень, цілей, життєвих перспектив, ідеалів, цінностей, ставлень. Важливо навчити зростаючу особистість сприймати себе такою, якою вона є, знати свої позитивні і негативні якості, сприяти формуванню з неї реалістичної Я-концепції, готовності та здатності до самовдосконалення, конструктивної самокритичності.

Ціннісне ставлення до свого соціального "Я" виявляється у таких ознаках: здатності орієнтуватися та пристосовуватися до нових умов життя, конструктивно на них впливати; визначенні свого статусу в соціальній групі, налагодженні спільної праці з дорослими та однолітками; вмінні запобігати конфліктам, справедливому і шляхетному ставленні до інших людей.

ПОЧАТКОВА ШКОЛА

І батькам, і педагогам необхідно враховувати, що молодший шкільний вік є важливим у становленні особистості дитини, бо саме в цьому віці закладаються основи особистісного розвитку учнів. В цей час в учнів виникає ще одне новоутворення – відносно стійкі форми поведінки і діяльності, які в майбутньому становлять основу формування її характеру. Разом з тим, в учнів на кінець 1 класу спостерігається недостатнє усвідомлення сприйняття шкільного

життя, несформованість адекватної самооцінки. Тому в 2 класі слід продовжувати виховну роботу, спрямовану на корекцію цих недоліків з метою будівництва специфічних для молодших школярів особистісних новоутворень: довільність психічних процесів, внутрішній план дій та рефлексію, інтелектуалізацію життя дитини. Дуже часто внутрішнє самопочуття, емоційний настрій дитини залежить від особистості дорослих, що їх оточують вдома і у школі. Лише в 3-4 класах самооцінка, оцінка однолітків починає переважати оцінку дорослих.

У молодшому шкільному віці розвивається рефлексія, формується вміння оцінювати себе як предмет змін.

Пріоритетними для учнів початкових класів є активні методи, спрямовані на самостійний пошук істини та сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості.

ОСНОВНА ШКОЛА

Підлітковий вік - складний відповідальний період становлення особистості (за Л. І. Божович, це період другого народження особистості). Важливі зміни відбуваються у мотиваційній сфері: потреба в самоповазі, в самоствердженні, у визнанні товаришів, у позитивному ставленні з боку друзів.

Відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості: виникає інтерес до свого внутрішнього світу, що веде до поглиблення та ускладнення процесу самопізнання. Підліткова рефлексія спрямована на розуміння самого себе особлива увага приділяється власним якостям особистості, тому **підвищується чутливість до оцінок з боку оточуючих, виникає орієнтація на реальні досягнення. Рефлексія відкриває недосконалість "Я", що глибоко та гостро переживається.** Найбільший сплеск рефлексивності в учнів 7-8 класів. Зростає критичність з приводу власних недоліків, наприклад, вже в 6 класі з'являються діти, які не вважають себе здібними до жодного з предметів.

Моральна мотивація ще не є стійкою, тому підліток легко піддається навіюванню, таким формам соціальної поведінки, які роблять його дорослим у власних очах.

Образи “Я”, які створює в своїй свідомості підліток, дуже різноманітні: це фізичне “Я” (уявлення про свою зовнішність), про психічне “Я” (про риси характеру, про свої здібності тощо). Але ставлення до всіх цих рис свого “Я” залежить від системи цінностей, яка формується завдяки впливу членів своєї сім’ї та ровесників. Саме тому одні гостро переживають відсутність зовнішньої краси, а інші – фізичної сили, дехто всю увагу спрямовує на підвищення результатів у спортивних видах діяльності. Образ “Я” ще нестабільний, уявлення про себе рухливе. Іноді випадкова фраза, комплімент або посмішка надовго порушують спокій душевного життя підлітка.

З образом “Я” пов’язана самооцінка . Для підлітка важливо знати не тільки, який він є , але й наскільки значущими є його індивідуальні особливості для оточуючих, а тому й для самого себе. Постійного відбувається порівняння: “Я такий , як усі ” або “я не такий, як усі”. В ідеалі самооцінка повинна складатися із порівняння самого себе сьогоденного із самим же собою, але учорашнім: “Я вчора і я сьогодні, а яким я стану (повинен стати) завтра?”. Це складно, проте ефективно. Самооцінка має загальний характер та ще й занижена: підлітки перебільшують свої недоліки, успіхи дещо занижують. Але за заниженою самооцінкою може ховатись високий рівень домагань, на основі чого розвивається феномен "дискомфорт успіху“. **Підліток, маючи таку самооцінку, знецінює досягнення своїх ровесників, радіє їхнім невдачам. Така конфліктна самооцінка виникає за умови завищених вимог з боку батьків, або песимістичних уявлень про можливості свого сина чи доньки.** У підлітка тоді виникає сильна реакція навіть на справедливі зауваження. Він шукає зовнішні причини для виправдовування своїх реальних невдач або тих, що прогнозуються. Такий “афект неадекватності” вимагає пошуку психологічного захисту у вигляді знецінення успіхів інших. Висока самооцінка повинна поєднуватись із здатністю диференційовано оцінювати свої досягнення і в той же час бачити недоліки та перспективи покращання результатів за рахунок усунення недоліків.

Підлітки адекватно оцінюють товаришів, але завищують свою самооцінку. **Загальне позитивне ставлення до себе, до своїх можливостей повинно залишатися незмінним, а недоліки - сприйматись як тимчасові, які можна усунути.**

Самооцінка поступово емансипується від оцінок оточуючих і набуває все більшого значення як регулятор власної поведінки.

Крім реального “Я” виникає і “Я–ідеальне”. Якщо рівень домагань високий, а свої можливості усвідомлюються недостатньо, тоді “Я–реальне” буде дуже відрізнятися від “Я–ідеального”. Такий стан веде до невпевненості в собі, а в поведінці це виявиться в образливості, впертості, навіть в агресивності. Якщо “Я–ідеальне” сприймається досяжним, воно спонукає до самовиховання, здійснення якого сприяє розвитку саморегулювання. Саморегулювання вміщує в собі вільну постановку мети та вибір засобів її досягнення. Деякі підлітки (3%) розробляють навіть програму самовдосконалення, але не всі мають силу волі та наполегливість, щоб здійснити її. Здатність ставити мету, усвідомлювати засоби її досягнення, використовувати свої можливості, передбачати результати є показником високої зрілості особистості, що з’явиться пізніше.

У *підлітковому віці* формується прагнення до самоствердження, з’являється хворобливе переживання неуспіху, зростає роль самооцінки в регуляції поведінки. Уявлення про норми поведінки запозичені у дорослих, а шлях оволодіння ними відбувається через реальні стосунки. Тому батькам треба розуміти це і спрямовувати діяльність дітей у правильному напрямку.

СТАРША ШКОЛА

Одним із важливих аспектів психічного розвитку старшокласників є інтенсивне дозрівання, провідна роль у якому відводиться розвитку мислення. Основною особливістю особистісного розвитку старшокласника є помітний розвиток самосвідомості, самооцінки, що ґрунтується на самостійному аналізі й оцінці власної діяльності, що не завжди через складність цього процесу є об’єктивним.

Разом з розвитком абстрактного й цілісного мислення в учнів старших класів відбувається перехід до вищих рівнів мовлення, виникає прагнення до його самовдосконалення, намагання зробити його більш виразним, точним.

У старшокласників помітно розвивається самоспостережливість, вміння аналізувати поведінку. Для них характерне поглиблене усвідомлення психологічних процесів. Помітно зростають сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль.

Пізнавальна діяльність учнів у старших класах характеризується новими вміннями і розвиненими здібностями, такими як: критично мислити, вирішувати складні проблеми, засвоювати причинно-наслідкові зв'язки, встановлювати приховані залежності і зв'язки, інтегрувати й синтезувати інформацію, відрізняти незначні відмінності, досконало аналізувати ситуацію, передбачати наслідки, оцінювати процес і результати, міркувати, будувати гіпотези, застосовувати ідеї на практиці, узагальнювати та робити висновки.

У старшому шкільному віці актуалізується потреба у самовизначенні, оцінці своїх здібностей і можливостей; виникає процес визначення сенсу життя та свого місця в ньому.

Інтереси у старшокласників поступово стають зрілішими і водночас тривалішими, стійкішими, міцнішими. Школа і сім'я мають враховувати те, що старшокласники, визначаючи систему цінностей, керуються планом свого індивідуального розвитку та соціальною значимістю життєвих цілей.

Порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має певні особливості, які істотно впливають на становлення особистості дитини. У дошкільному віці, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи, саме сім'я стає першою об'єднуючою ланкою між дитиною і суспільством, саме вона формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства.

Сучасна українська сім'я часто не має змоги повною мірою реалізувати власний виховний потенціал. Це пов'язано як з особливостями суспільного виховання, так і з негативними змінами в самій сім'ї: зниженням її інтегративності, конфліктними стосунками між подружжям, порушенням емоційних зв'язків між батьками і дитиною. Усе це заважає засвоєнню дитиною норм поведінки, моральних позицій, призводить до порушень в особистісному розвитку. У

Емоційний потенціал сім'ї має великі можливості виховного впливу на дитину. В поєднанні з ідейними настановами батьків емоційні фактори виступають основною передумовою розвитку моральної гідності дитини. На основі позитивного оцінного ставлення батьків формується емоційно-ціннісне ставлення дитини до себе – ставлення до свого "Я", потреба у повазі оточуючих.

Розкриття того, як формуються духовні потреби дитини, зокрема у повазі близьких дорослих, є необхідним для оптимізації всього процесу сімейного виховання. Знання батьками вікових особливостей становлення такої потреби, основних чинників, які зумовлюють її оптимальний розвиток, – усе це забезпечує високу результативність виховних впливів, а саме: у дітей формується позитивне емоційне ставлення до дорослого, прагнення бути відповідним до його моральних вимог, тобто виникає те бажання бути хорошим, яке є ефективним управлінням поведінкою дітей.

Не тільки під впливом дорослих, а й у їх відсутність діти, в яких сформована потреба у повазі (особистісному ставленні до себе), прагнуть виправдати моральні очікування старших. Тому прагнення "бути хорошим" закладається в сім'ї .

Афективна насиченість спілкування між членами сім'ї, переважання позитивних та негативних емоцій істотно відбивається на самопочутті дитини, її світосприйнятті та усвідомленні образу близьких дорослих. Саме з тих особливостей, якими відзначається найбільш типова гама переживань членів родини, їх настроїв, афектів, емоційних контактів, проявів любові й поваги один до одного, і складається психологічний клімат сім'ї як мікроколективу.

Психологічний клімат сім'ї – це один із могутніх факторів емоційного впливу на дитину. Від атмосфери в сім'ї, морального обличчя батьків великою мірою залежать спрямованість активності дитини, її позитивне або негативне самопочуття, характер особистісних очікувань підростаючої особистості щодо оточуючих людей.

Під впливом "теплого" сімейного клімату, що базується на особистісній формі спілкування дітей і дорослих, у дітей формується висока сприйнятливність до виховних впливів останніх. Діти, які виховуються в сім'ях із таким кліматом, добре контактують з однолітками, виявляють доброзичливе ставлення до них, правильно реагують на вимоги вихователів у дитячому садку і школі. І навпаки, у поведінці дітей, які виховуються в так званих "неблагополучних" сім'ях, переважають негативні емоції, упереджене, здебільшого недоброзичливе ставлення до оточуючих. Такі діти схильні до афектів, що нерідко призводить до конфліктів з оточуючими.

Дуже негативно позначається на самопочутті дитини розлад у стосунках між батьками. За таких умов у дітей виникають так звані **конфліктні переживання**. Останні є наслідком зіткнення у

свідомості дитини протилежних за своїм емоційним забарвленням ставлень до близької людини.

Емоційні фактори важливі не лише тим, що вони посилюють чи послаблюють виховні впливи. У певному емоційному ставленні дорослого до предметів чи явищ закладено для дитини смисл існування цих предметів і явищ, їх ціннісне значення. Те, що дорослі хвалять, оберігають, заради чого витрачають сили, чим захоплюються, через що страждають і т. ін., поступово стає предметом переживань самої дитини. Звідси випливає висновок: від того, що переживатиме дитина в перші роки її життя, якою буде спрямованість її почуттів, залежатиме й соціальна "вартість" її "Я".

Емоційно дітьми переживають не тільки розмови дорослих, але і їх поведінка. Те, що це є дуже важливим фактором впливу на дитину, підтверджується характером дитячих ігор, у яких вони відтворюють те, що їх найбільше вражає. Надзвичайно глибокі психологічні спостереження за грою дітей дошкільного і молодшого шкільного віку можна знайти у працях К. Ушинського. Автор не тільки розкриває зміст ігрової діяльності, а й демонструє її значення для морального розвитку дитини.

Також сила виховного впливу сім'ї полягає в тому, що батьки можуть формувати духовні потреби дитини, починаючи з перших років її життя. Формування потреб здійснюється знову-таки через вплив на емоційну сферу дитини. Так, позитивне емоційне ставлення батьків до дитини, схвалення та заохочення її власної активності, в процесі якої максимально виявляються певні нахили та здібності, неухильно веде до підвищення рівня емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе. Підтримання самоповаги на рівні, який сформувався таким чином під впливом сім'ї, стає однією з провідних соціальних потреб дитини. У разі впливів оточуючого середовища, які можуть призвести до зниження самоповаги дитини, у неї виникають негативні емоції.

Як показують дослідження вітчизняних психологів, структура самосвідомості, що вже утворилась, навіть актуально маючи підсвідоме існування, має сильний вплив на всю поведінку. В цьому випадку мотивом є прагнення зберегти почуття власної гідності, яке вже виникло. Це прагнення стає потребою, задоволення якої є необхідним для психічного здоров'я особи.

Прагнучи зберегти досягнутий рівень самоповаги, діти також здатні відмовитися від багатьох спокус. Переживання дитиною почуття власної гідності стає тією спонукальною силою, яка активізує її

діяльність, спрямовану на задоволення потреби у шанобливому, уважному, одним словом, ціннісному ставленні до себе оточуючих.

Переживаючи потребу в позитивному ставленні дорослого, дитина відчуває себе залежною від нього. І якщо дорослий ставить більш високі моральні вимоги до дитини, то в неї виникає прагнення подолати суперечність між самооцінкою і оцінкою її близьким дорослим. Ця суперечність відбиває, з одного боку, "сьогоднішній" і "вчорашній" рівні оцінного ставлення до дитини дорослого, а з другого – є показником зростання її самоповаги.

Внаслідок підвищення моральних вимог дорослого до дитини, яка відчуває потребу в його позитивному ставленні, змінюється й сам характер взаємодії між ними: вона стає ефективно насиченою, напруженою, забарвленою негативними переживаннями.

Разом із тим такий характер взаємодії між дитиною і дорослим, у процесі якої вона переживає "девальвацію" власної цінності й виявляє моральну активність з метою відновити колишній рівень емоційного ставлення дорослого до себе, є одним із найбільш ефективних механізмів виховного впливу на дитину.

На особистість дитини особливо впливає стиль стосунків з батьками. Вивченням уявлень батьків про їх стосунки з дітьми займався С. Ньюберг. У результаті знайдено декілька стадій в орієнтаціях батьків:

- Одна з них – "егоїстична орієнтація". Для батьків дитина виступає як об'єкт дії, на який вони проектують свої бажання й потреби.
- "Умовна орієнтація" припускає сприйняття дитини через призму традицій і установок, прийнятих у даному суспільстві. Роль батька в цьому випадку зводиться до виконання соціально окреслених дій.
- "Суб'єктивно-індивідуалістична орієнтація" дозволяє розглядати дитину як щось унікальне. Дорослий солідаризується з потребами дитини.
- "Взаємодіюча орієнтація" виявляється в тому, що батько сприймає дитину як складну систему, що змінюється. Батько, як і дитина, росте в своїй ролі: він не просто йде назустріч потребам дитини, але й намагається знайти способи, щоб урівноважити її потреби зі своїми так, аби кожна з них зустрічалась із розумінням.

На думку С. Ньюберга, є всі підстави вважати, що дані типи орієнтації – ступені розвитку поглядів батьків на їх стосунки з дітьми.

Психологи Т. Лустер, Д. Роудс, В. Хааз зробили спробу більш пильного вивчення того впливу, який створює погляди і уявлення батьків на їх поведінку.

Матері, які вірять в те, що діти можуть бути зіпсовані чуйною і люблячою поведінкою, забезпечують менш підтримуюче оточення; матері, що наголошують на важливості бесід і читання своїм дітям, мали більш високі показники за даною шкалою; матері, які стверджують, що дошкільникам молодшим школярам слід надавати велику свободу в їх дослідницькій поведінці, забезпечують відповідне оточення; акцент на дисципліні й контролі призводить до того, що матері меншою мірою схильні заохочувати активність дитини.

Матері, які цінують підкорення, підкреслюють власне значення й роль у запобіганні поганій поведінки. Вони вірять, що ефективність виховання досягається суворим контролем за поведінкою дитини і стриманою реакцією на дитячі капризи, а тому частіше використовують фізичні покарання й обмежують дії своїх дітей.

Проаналізувати вплив соціального становища сім'ї на батьківські взаємини, погляди і поведінку намагались Л. Джонсонз, Л. Герріс. Взаємодія батьків із дітьми аналізувалась за чотирма категоріями: "використання сили" – загроза або нанесення фізичних або нефізичних покарань; "індукція" – пояснення наслідків порушення правил, роз'яснення з приводу того, як просити вибачення, пропозиції альтернативної поведінки; "відповідальність" – прохання пояснити свою поведінку, заспокоєння дитини і покарання того, хто спровокував порушення правила; "неприйняття" – явне відкидання поведінки дитини із застосуванням сили або без неї.

Отже, слід наголосити, що **"виховує" дітей батьківська любов.** Це – багатогранне моральне почуття. Воно не зводиться до суми тих емоційних переживань, які його складають, – гордості за дитину, радості за її успіхи, прив'язаності до неї, ніжності, відповідальності, тривоги, самовідданості та багатьох інших; почуття батьківської любові завжди вище, ніж проста сума її складових. Лишаючись "до кінця днів своїх" вірними почуттю любові до дочки чи сина, батько й мати можуть виявляти різні емоції до своєї дитини, залежно від її вчинків: бути то гнівними, то ніжно люблячими, то суворо караючими.

Іншими словами, **форми прояву батьківської любові можуть бути різноманітними, але батьківська любов завжди прагне до**

сприйняття своєї дитини як особистості, що виявляється перш за все в перевазі особистісної форми спілкування батьків зі своєю дитиною, і НАВПАКИ, наслідком відсутності батьківської любові, безособистісного ставлення до дитини є авторитарна форма спілкування з нею. Це, в свою чергу, призводить до зниження самоповаги та рівня позитивності образу-Я дитини, відчуження її від виховних впливів.

Емоційний потенціал виховного впливу сім'ї може ефективно використовуватися лише за умови знання психологічних механізмів дії зазначених факторів. Також важливою умовою дії механізмів впливу є авторитет батьків.

Авторитет близької дорослої людини ґрунтується на вірі в безсумнівну гідність, перевагу в усьому над нею самою старшого, наділеного силою, мудрістю, знанням. Проте чому не завжди виникає така віра – не всі дорослі мають у дитини справжній авторитет.

Основою цієї віри є тісний емоційний контакт дитини з дорослим, завдяки якому вона відчуває себе предметом любові, опіки, турботи, вболівань близької і дорогої їй серцю людини. Такі емоційні контакти виникають не за "помахом чарівної палички", не зненацька, коли, наприклад, батьки, що віддали виховувати дитину бабусі, надумали її протягом місяця попестити. **Необхідно зазначити, що діти по-своєму не прощають батькам авторитарного стилю (як у варіанті гіперопіки, так і у варіанті гіпоопіки): вони просто не вірять їм.**

Якщо навіть розум і підказує дитині, що в певному випадку дорослі праві, – але в разі відсутності особистісного авторитету батьків, який виникає тільки на основі комунікативної взаємності, немає того захоплено-беззастережного ставлення до всього, що говорять і роблять батьки, воно не сприймається дітьми як мудре, істинне. Якщо відсутні тісні емоційні контакти з батьками, у дитини не виникає також прагнення заслужити їхнього схвалення, тобто бути такою, якою вони хотіли б її бачити.

Авторитет батьків залежить від частоти і якості контактів із дітьми, інформованості про справи дитини, ступеня розуміння й рівня вирішення питань, що турбують дитину.

Іноді поведінка батьків призводить до **формування помилкового авторитету**. Можна виділити основні його види:

- **авторитет пригноблення**, при якому діти виростають або затурканими, безпорадними, відплачуючи за пригноблене дитинство;

- **авторитет чванства**, коли батьки постійно вихваляються своїми заслугами, є зарозумілими у ставленні до інших людей. При цьому діти часто виростають хвальками, не вміють критично ставитись до власної поведінки;
- **авторитет підкупу**, коли слухняність дитини "купується" подарунками, обіцянками. При цьому може виростати людина, привчена викручуватися, пристосовуватись, яка прагне одержати якнайбільше вигод тощо.

Справжній авторитет повинен ґрунтуватись на любові, повазі до особистості дитини в поєднанні з високою вимогливістю до неї.

Аналогічні думки знаходимо у працях відомих зарубіжних психологів. Зокрема, доктор Р. Кемпбелл вважає, що неминуче виникнуть проблеми, коли у батьків немає з дитиною стосунків, які ґрунтуються на любові, тоді все інше: дисципліна, ставлення до ровесників, успіхи у школі, – будуватимуться на неправильній основі. К. Роджерс підкреслює, що тільки безумовна позитивна увага батьків до дитини, неопосередкована дитячими вчинками, забезпечує повноцінний розвиток особистості.

Провівши дослідження, Д. Баумрінд виділила чотири показники поведінки батьків, що впливають на формування у дітей певних якостей: контроль, вимога зрілості, особливості спілкування, доброзичливість.

Також автором виокремлено **три моделі поведінки батьків:**

- **Авторитарна.** Діти в таких сім'ях недостатньо впевнені в собі, замкнуті й недовірливі.
- **Поблажлива.** Діти не впевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись.
- **Авторитетна.** У сім'ях з таким типом поведінки батьків діти мають високий рівень незалежності, зрілості, впевненості в собі; активні, стримані, допитливі, доброзичливі, вміють орієнтуватись в оточенні.

Безумовно, оптимальним для практики сімейного виховання вважається авторитетна форма стосунків батьків з дитиною, яка характеризується високим рівнем вербального спілкування, залученням дітей до обговорення сімейних проблем, урахуванням їхньої думки, готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самотійну діяльність, адекватним батьківським контролем.